

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
A Study of Dragon Motifs on Golden Tiles
Through Symbolism and Historical Background
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

مطالعه نقش مایه اژدها بر کاشی‌های زرین فام با تأکید بر نمادشناسی و پیشینه تاریخی

زهرا مسعودی امین^{۱*}، سمانه صادقی مهر^۲

۱. عضو هیئت علمی گروه ارتباط تصویری دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

۲. پژوهشگر دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۲۲

چکیده

بیان مسئله: کاشی‌کاری به عنوان یکی از شاخص‌ترین عناصر تزئینی در معماری اسلامی-ایرانی، در بسیاری از بناهای اسلامی مشاهده می‌شود. برخی از نقوش کاشی‌ها همچون نقش اژدها، به عنوان یکی از نقوش تکرار شونده در هنر ایران و سایر ملل همچون چین به چشم می‌خورد.

حال این سؤال مطرح می‌شود که چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی از نظر قالب و محتوا بین نقش اژدها در کاشی‌های بناهای ایران و نقش اژدها در هنر چین وجود دارد؟ برای پاسخ به این سؤال، کاشی‌های دو بنای امامزاده علی بن جعفر (ع) و امامزاده اسماعیل (ع) در قم مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

هدف پژوهش: این پژوهش با تطبیق نقش اژدها در فرهنگ‌های باستانی ایران و چین به شباهت‌ها و تفاوت‌ها از نظر قالب، محتوا و بار معنایی بین نقش اژدها در کاشی‌های ایران و هنر چین در دوره ایلخانی پرداخته تا این فرضیه مورد پژوهش قرار گیرد که نقش اژدها، در دوره ایلخانی و پس از آشنایی با فرهنگ و هنر چین، بر خلاف دوره‌های قبلی در ایران، بار معنایی مثبت پیدا کرده و با هدف خیر در بناهای مذهبی و کاخ‌ها مورد استفاده قرار گرفته است. روش تحقیق: روش تحقیق این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و از منابع کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی جهت جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است.

نتیجه‌گیری: در نهایت فرضیه این پژوهش اثبات و نتیجه‌گیری شد که نقش اژدها در کاشی‌های زرین فام دوره ایلخانی، برخلاف ویژگی‌های شر و منفی اژدها در ادبیات و هنر ایران در دوره‌های قبل بوده و متأثر از فرهنگ چین، با مفهوم مثبت و بار معنایی خیر آن شکل گرفته است.

واژگان کلیدی: کاشی زرین فام، نقش اژدها، عصر ایلخانی، هنر چین.

مقدمه و بیان مسئله

است (پورتر، ۱۳۸۱، ۵). تزئین، عنصر جدایی‌ناپذیر از معماری و هنرهای ایرانی-اسلامی است و این ویژگی سده‌های طولانی در معماری ایران از پیش از اسلام دیده می‌شود. در این میان کاشی‌کاری با سابقه طولانی در سرزمین ایران نقش مهمی را در این زمینه ایفا می‌کند که می‌توانسته سلیقه‌های حامیان به وجود آورنده و هنر هنرمندان زمانش را بازگو کند. این هنر در ادوار مختلف اسلامی سیر تحولی و تکاملی خود را پیموده است و تا به امروز شاهد استفاده مکرر آن در بدنه بناهای مذهبی هستیم. چنان‌که در پژوهش حاضر، دو نمونه کاشی، کاشی ستاره‌ای با لعاب زرین فام و کاشی شش ضلعی با لعاب فیروزه‌ای، هر دو با نقش مشابه اژدها مربوط به دو امامزاده در شهر قم مربوط به دوره ایلخانی و همچنین نقش اژدها بر کاشی زرین فام کاخ ایلخانی در

شاخص‌ترین عنصر تزئینی در معماری اسلامی-ایرانی کاشی‌کاری است که این روش در تمام سرزمین‌های اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است و همراه با نقاشی دیواری، گچبری و آجرکاری علاوه بر زیبایی و تزئین بنا، جنبه استحکام‌بخشی به سطوح ساختمان را نیز داشته و طرح و رنگ‌های متنوع را برای مسجد، مقبره، مدرسه، کاخ و عمارت‌های شخصی به ارمغان آورده است. کاشی‌های دوران اسلامی از جمله آثار بارز هنری و فرهنگی باقی‌مانده از جهان اسلام است و در نبود اسناد مکتوب مصور، تصویری گویا از چگونگی تحول و توسعه هنرهای چون نگارگری و خطاطی، کاربرد تزئینات و رنگ‌ها را ثبت نموده

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۱۰۶۳۳۷@masoudiamin@alzahra.ac.ir

علی بن جعفر (ع) و اسماعیل (ع) در شهر قم و متعلق به دوره ایلخانی است که هم اکنون به همراه ده کاشی زرین فام دیگر مشابه، نمونه‌های مورد پژوهش در موزه آستانه حضرت معصومه (س) نگهداری می‌شوند.

پیشینه پژوهش

پیرامون اژدها، بار معنایی و کاربرد آن در هنر اسلامی و صنایع دستی تاکنون مقالات و کتاب‌های بی‌شماری نوشته شده است. اما تمامی این متون به کاربرد اژدها مبتنی بر عملکرد منفی آن پرداخته‌اند. به عنوان نمونه عباس دانشوری در کتاب خود با عنوان «مار و اژدها» که توسط انتشارات کالیفرنیا در آمریکا و در سال ۲۰۱۱ به چاپ رسیده است، به مفهوم دوگانه اژدها در هنر اسلامی اشاره کرده و معتقد است اژدها در هنر اسلامی دو قطب مخالف یا دو نیروی به ظاهر متضاد دارد (Daneshvari, 2011). رستگار فسایی (۱۳۷۹) نیز در کتاب خود با عنوان «اژدها در اساطیر ایران» به برخی اشعار و متون درباره اژدها و خصوصیت ظاهری آن پرداخته است. دکتر فریدون جنیدی (۱۳۹۹) شاهنامه‌شناس و زبان‌شناس در کتاب «داستان ایران بر بنیاد گفتارهای ایرانی از آغاز تا خاموشی دماوند»، اژدها را نماد آتشفشان و از این رو مظهر ویرانگری و شر می‌داند.

طاهری (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با نام «سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها در نگارگری ایرانی با ارائه یک طبقه‌بندی از فرم اژدها معتقد است اژدها در نگارگری ایرانی بیشتر تحت تأثیر همتای چینی خود بوده ولی نمونه‌هایی هم از اژدهای متأثر از اژدهای غربی وجود دارد. دانشپورپرور (۱۳۷۶) در مقاله‌ای با عنوان نقش اژدها در هنر نگارگری، سفال و معماری به شناسایی این نقش در معماری ایران پرداخته و رد پای این نقش را در هنر چین جستجو کرده است. در زمینه کاشی‌های زرین فام در قم نیز، کتابی با نام «راهنمای قم» توسط انتشارات دفتر آستانه قم در سال ۱۳۱۷ به چاپ رسیده است که در آن به طور مختصر از این کاشی‌ها نام برده و تصویری از آنها ارائه کرده، ولی هیچ‌گونه خوانش و پژوهشی بر روی آنها انجام نداده است (باسمی، ۱۳۱۷). کلبادی نژاد (۱۳۹۱) نیز رساله‌ای در مورد کاشی‌های زرین فام امامزاده علی بن جعفر قم با نام «بررسی آزمایشگاهی و مطالعه سبکی کاشی‌های زرین فام موجود در آستانه حضرت معصومه (س) (حرم و موزه آستانه قم) و آستان حضرت رضا (ع)» نوشته و در آن به معرفی این کاشی‌ها پرداخته است. او در این رساله به آنالیز کاشی‌ها و خوانش کتیبه‌های آنها پرداخته است. پژوهش حاضر در پی چگونگی ورود اژدها به هنرهای تصویری ایران با بار معنایی مثبت آن بر خلاف دوران پیشین و نمادشناسی این عنصر است.

بن‌مایه اژدها به مثابه یک شمایل

در اولین مرحله شمایل‌شناسی و برای تحلیل نقش اژدها لازم است در ساده‌ترین شکل به توضیح محسوسات و ویژگی‌های ظاهری اثر

تخت سلیمان بیانگر اهمیت این نقش در تزیینات ایرانی است. سؤال پژوهش این است که چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی از نظر قالب و محتوا بین نقش اژدها در کاشی‌های بناهای ایران و نقش اژدها در هنر چین وجود دارد؟ در این مورد فرض بر این است که نقش اژدها در هنر ایران به خصوص دو بنای امامزادگان، علی بن جعفر (ع) و اسماعیل (ع) متأثر از فرهنگ چین با مفهوم مثبت و بار معنایی خیر آن شکل گرفته است.

رویکرد این پژوهش توصیف، تفسیر و نمادشناسی نقش اژدها است که چگونه و از چه زمانی در هنرهای تصویری ایران ظاهر شده است. اگر بخواهیم نمایه‌ها و نگاره‌ها را به عنوان تجلیاتی از اصول اساسی تفسیر کنیم باید با اثر هنری نه تنها در فرم سبکی و مضمون روایت‌شده آن بلکه نیز با نیروهای ممکن غیر قابل توصیف و در اصل غیر قابل اثبات (روانشناسی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، روحانی، فلسفی و ...) که با هم موجودیت خاص آن اثر را شکل داده‌اند آشنا شویم. این نیروها می‌توانند برای خود هنرمند ناشناخته باشند و حتی می‌توانند به طرز چشمگیری از آنچه او قصد بیانش را دارد متفاوت باشند (کشمیرشکن، ۱۳۹۶، ۱۱۹). در واقع تکرار یک نقش در دوران مختلف هنری به شکل نقش مایه (موتیف) تداوم یافته در حالی که از معنا و مفهوم نمادین خود فاصله گرفته است. چنان که بسیاری از نقوش و نمادهای ایران باستان در دوران اسلامی و تاکنون بر جای مانده‌اند که صرفاً نقش مایه‌های تزیینی محسوب می‌شوند (جوادی، ۱۳۹۹).

از این رو این نوشتار، اجمالاً با اشاره به شمایل‌نگاری، به ریشه‌ها و نقش اژدها در دو فرهنگ ایران و چین می‌پردازد. در نهایت نیز این نتیجه حاصل شد که نقش اژدها در بناهای مذهبی امامزادگان علی بن جعفر (ع) و اسماعیل (ع) و همچنین کاخ ایلخانی تخت سلیمان بر خلاف ویژگی شر و منفی اژدها در ایران بوده و متأثر از فرهنگ چین، با مفهوم مثبت و بار معنایی خیر آن شکل گرفته است.

روش تحقیق این پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و مطالعه میدانی انجام شده است. از آنجا که هر اثر هنری مجموعه‌ای از نشانه‌هایی است که فراتر از تفکر هنرمند و در گستره باورها و فرهنگ جامعه مطرح است، اساسی‌ترین هدف این روش از یک سو تبیین و تعریف تمایز و افتراق میان مضمون یا معنا و از سوی دیگر فرم یا همان صورت اثر هنری است. از این رو طی سه مرحله توصیف پیش‌شمایل‌نگارانه، شمایل‌نگارانه و شمایل‌شناسانه، رهیافت گام به گام شناسایی و تفکیک سه لایه معنایی اولیه، ثانویه و محتوایی پرداخته و با هدف دریافت پیام‌های پنهان در ورای عناصر ملموس اثر هنری تحلیل و کشف زوایای ناشناخته باورها، اعتقادات و جهان‌بینی پنهان در عناصر تصویری مبادرت می‌ورزد (کنگرانی، ۱۳۹۱). خوانش‌های شمایل‌نگاری و شمایل‌شناسی هر دو نمادهایی که برای رمزگشایی لازم است را در اختیار مورخ قرار می‌دهند. نمونه‌های مورد مطالعه در این پژوهش کاشی‌های زرین فام و فیروزه‌ای با نقش اژدها، متعلق به کاخ تخت سلیمان و امامزادگان

• **انتساب ساخت اثر:** تعدادی کاشی زرین فام که یکی از آن‌ها کاشی ستاره‌ای (تصویر ۱) با تزیین گل و بوته متعلق به یک مجموعه بزرگ طرح آمیخته به قهوه‌ای و آبی است متعلق به ربیع الاول ۷۳۸ ه. ق. از این بنا با رقم کاشان، کارگاه سید رکن الدین محمد بن سید زین الدین علی غضائری (سفالگر) و کاشی دیگری نیز دارای رقم استاد جمال نقاش (تزیین کننده)، به دست آمده که احتمالاً گویای این امر است که نقاش این کاشی‌ها جمال الدین نقاش یکی از نقاشان برجسته کاشی‌های زرین فام سبک کاشان است (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ۱۸۰۹).

کاشی دیگری با همین نقش در دوره ایلخانی از امامزاده دیگری در موزه آستانه حضرت معصومه (س) در قم موجود است. این کاشی شش ضلعی تزیین شده با لعاب فیروزه‌ای است که به دلیل داشتن نقش مشابه در ادامه معرفی می‌شود.

این کاشی با لعاب تکرنگ فیروزه، در بنای امامزاده اسمعیل (ع) روستای بیدقان قم برای زینت دیوار به کار رفته است (تصویر ۲). همچنین لازم به توضیح است کاشی مورد بحث به همراه ۹ قطعه کاشی دیگر در دوران تحول بنا به موزه آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (س) منتقل شده و هم اکنون در آنجا نگهداری می‌شود. این کاشی در قالب یک شش ضلعی و اضلاع آن ۲۵ در ۲۰ سانتیمتر است. لعاب به کار رفته در آن فیروزه‌ای یک دست و نقش آن بر روی کاشی به صورت برجسته کار شده است. این کاشی بدون رقم است. البته بر کاشی ستاره‌ای دیگری که از این بنا به دست آمده رقم ۶۶۱ مشهود است اما به دلیل تفاوت تکنیک (این کاشی با لعاب زرین فام کار شده است) نمی‌توان دقیقاً تاریخ کاشی مورد بحث را مشخص کرد اما به دلیل اینکه این امامزاده در سده‌های هفتم و هشتم در قم ساخته شده و تزیینات آن در همین سده‌ها به آن افزوده شده، می‌توان تعلق آن را به دوره ایلخانی دانست.

تخت سلیمان واقع در شمال شرق بخش تکاب شهرستان میاندواب است که در زمان حکمرانی دومین ایلخان مغول و برادرزاده هلاکو خان یعنی آبا قاخان (۶۸۰-۶۶۳ ه. ق.) به عنوان قصر تابستانی انتخاب شده بود. نمونه‌های کاشی‌های تزیینی این بنا هم اکنون در موزه‌ها و مجموعه‌های مختلف از جمله مجموعه ناصر خلیلی، مجموعه دیوید دانمارک (تصویر ۳)، ویکتوریا و آلبرت لندن (تصویر ۴) و موزه هنرهای اسلامی برلین نگهداری می‌شود. در تمام این کاشی‌ها، نقش اژدها با بدن بلند و به شکل مار با چهار پا، هر یک دارای چهار چنگال با سری که به عقب برگشته و از دهانش آتش خارج می‌شود به تصویر کشیده شده است. موهای مترکمی از قسمت سر اژدها روئیده است. در همه این نمونه‌ها نقش اژدها با بندهایی از تزیینات گیاهی در بر گرفته شده و در زمینه و اطراف آن نقوش ابری شکلی وجود دارد. نمونه‌های دیگری نیز از این کاشی با نقش اژدها از تخت سلیمان به دست آمده که به صورت قالبی و بال‌ها به یک رنگ ساخته شده است. این کاشی‌ها از نظر شکل با نمونه‌های زرین فام متفاوت است، به طوری که اغلب در قالب کثیرالاضلاع هشت پر یا چهار گوش مربعی

یا توصیف پیشاشمالی نگارانه بپردازیم. این نقش مایه بر روی یک کاشی ستاره‌ای یا چلیپایی با لعاب زرین فام نقش بسته و به مجموعه کاشی‌های به کار رفته در بدنه بنای امامزاده علی بن جعفر (ع) در قم تعلق دارد. کاشی در ازاره بنا قرار داشته که هم اکنون به همراه کاشی‌های به دست آمده دیگر مربوط به این مجموعه در موزه آستانه حرم حضرت معصومه (س) نگهداری می‌شود. ابعاد اضلاع این کاشی ۲۳ سانتیمتر است. نقش اصلی اثر با لعاب زرین فام کار شده و دورگیری‌هایی با لعاب لاجوردی و فیروزه‌ای در آن صورت گرفته است و نقاطی شبیه فلس ماهی به رنگ سفید بدن اژدها را پوشانده است.

• **بررسی تاریخی:** این کاشی از مجموعه کاشی‌های ازاره بقعه علی بن جعفر (ع) و در سده هشتم ه. ق. ساخته شده است. کاشی‌های این بنا احتمالاً توسط خاندان ابی طاهر تهیه شده است. رقم ۷۳۸ ه. ق. بر سایر آثار کتیبه‌دار این مجموعه به چشم می‌خورد که تعلق آنها به سده هشتم و دوره ایلخانی را نشان می‌دهد (تصویر ۱). نقش به کار رفته در این کاشی نقش اژدهایی با بدن پوشیده از فلس به رنگ سفید است. دهان اژدها باز است و شعله‌های آتش از دهان او خارج شده که او را در حالت خشم نشان می‌دهد، تعبیر فریدون جنیدی از اژدها همان آتشفشان‌های مهیب و مرگبار کوه البرز بوده که همچون اژدهایی ترسناک با غرش و پیچ و تاب از قله به دامنه کوه سرازیر شده و هر آنچه در سر راهش بوده را نابود می‌کرده است. پاهای او شبیه عقاب است و حالت ترسیم بدن و مارپیچ‌هایی که توسط هنرمند به پیکره اژدها داده شده، او را در حالت پرواز و حرکت به سمت جلو نشان می‌دهد. زمینه اثر با الهام از سبک چینی با ابرهای کوچک تزیین شده است و اطراف نقوش با رنگ‌های لاجوردی و فیروزه‌ای دورگیری و با نقطه‌های ریز احاطه شده است. بیتی منسوب به فردوسی در شاهنامه هست که:

زن و اژدها هر دو در خاک به

زمین پاک از این هر دو ناپاک به

جنیدی معتقد است این بیت از فردوسی نبوده و با توجه به مقام شامخ زن در شاهنامه و زنان دلیر و پاک سرشت که در این منظومه وجود دارند این بیت اشتباه به فردوسی نسبت داده شده است. اما اگر هم از فردوسی باشد، اشاره‌ای به سودابه و فتنه‌گری او در برابر سیاوش است. لازم به ذکر است که نقش اژدها در هنر ایران باستان و آثار دوره ساسانی، موجودی است ترکیب یافته با سرشیر، اسب یا حیوان دیگر، چنگال و بال عقاب و پرهای دم طاووس که از این موجود به سیمرغ یا اژدها یاد شده است. اما آنچه در شعر و ادبیات ایران به سر و بدی اژدها اشاره کرده، در قالب کلام است و در هنرهای تصویری تا پیش از قرن هشتم و نهم در دوران اسلامی، نقش اژدها به شکل مار یا سوسمار نبوده است. بدیهی است که این عنصر مانند برخی دیگر از نقش‌ها همچون سیمرغ، ابرهای چینی و صخره‌های مینیاتوری با الهام از هنر چین است که به تأثیرپذیری برخی از عناصر در مینیاتور ایرانی از گذشته تاکنون اشاره دارد (جوادی، ۱۳۹۹).

تصویر ۲. کاشی فیروزه‌ای با نقش اژدها متعلق به امامزاده اسمعیل (ع) در روستای بیدقان قم. محل نگهداری: موزه آستانه حضرت معصومه (س). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱. کاشی ستاره‌ای با نقش اژدها متعلق به امامزاده علی بن جعفر (ع). محل نگهداری: موزه آستانه حضرت معصومه (س). مأخذ: آرشیو نگارندگان.

نقش اژدهاست. تصاویر متفاوتی از این موجود افسانه‌ای وجود دارد شامل تصویر مارمانند یا ترکیبی از موجودات پیچیده. اژدها جانور شگفت‌پیکری است که هم خزنده و هم پرنده است. این موجود فاقد پلک است و دو بال دارد و از دهانش شعله‌های آتش بیرون می‌آید. پنجه‌هایی مانند شیر، شاخی شبیه به شاخ گوزن، چشمانی مانند چشم میگو، پوستی مانند پوست ماهی، سری مانند سر شتر و هیبتی وحشت‌انگیز و آروارهای مانند خفاش، دندان کروکودیل و شاخ حیوانات ستیزنده را داراست (رستگارفسایی، ۱۳۷۹، ۳۴). کلمه اژدها در اوستا تحت عنوان «ژدی دهاک» یک مخلوق اهریمنی دیو سیرت است (پورداوود، ۱۳۴۷، ۱۸۸) و اژدها در ایران نماد شیطان، شرور و مرگ آور می‌باشد (کویاجی، ۱۳۷۸، ۲۵۴).

• نقش مایه اژدها در چین

در چین اژدها قدرت معنوی و روحانی و نشان باستانی اسطوره‌های شرقی و جزئی از موضوعات هنر است. روش‌های پرستش اژدها در میان مردم چین باستان متفاوت است و اژدها برترین موجود و حامی رب‌النوع آب است. عنصری نمادین و مهم‌ترین مظهر آفرینش و حیات و رمز کل چیزهایی است که وجود دارند. منشأ و زهدان همه امکانات هستی و روز جمعه آغازین است. در چین اژدها نماد برکت، قدرت و خوشبختی است به گونه‌ای که فقط امپراطوران حق استفاده از طرح اژدها را دارند (فیتس جرالده، ۱۳۸۴، ۲۶۶). اژدها در چین، اولین حیوان نیکخواه در میان چهار حیوان مقدس، شامل اژدها و ققنوس، اسب تک‌شاخ و لاک‌پشت است. اژدهای چینی با خود ثروت، خوشبختی و باران می‌آورد. نماد قدرت، شجاعت و قهرمانی است. اصالت و اولویت دارد و در معابد برای باریدن باران نزد اژدها دعا می‌کنند (Warner, 2005, 301-302). به طور کلی اژدها نماد آسمانی و نماد زندگی و ظهور است، همچنین نماد طلوع، باران و آفتاب بهار نیز می‌باشد (رادفر، ۱۳۹۱، ۳۴).

اژدهای چینی بنا بر روایت عامیانه چین، در آب‌های غیر قابل دسترسی یا در اعماق آب‌ها پنهان شده و در انتظار روزی است که زمین و آب را به هم پیوند دهد. هوا را صاف یا بارانی کند و بهار و

هستند. یک قطعه از کاشی‌های هشت‌پر با نقش تزئینی اژدها و لعاب یک‌رنگ فیروزه‌ای در موزه هنر لس آنجلس کانتی قرار دارد که با توجه به محدودیت فضا اژدها به شکل خمیده طراحی شده است. نمونه‌ای از کاشی‌های چهارگوش مربعی با لعاب یک‌رنگ سبز و نقش اژدها نیز در موزه ملی نگهداری می‌شود. نکته جالب آن تداوم کاربرد نقش اژدهای ایرانی در کنار مغولان است به گونه‌ای که مشخصات هنری آن تا حد زیادی مشابه آنان باشد (حسینی، ۱۳۹۰، ۵۳-۵۴).

خاستگاه نقش اژدها در ایران

از دیرباز در فرهنگ ایرانی اژدها نیروی اهریمنی محسوب می‌شود، پهلوانان اژدها را مانعی در برابر حصول اندیشه‌های ایزدی دانسته‌اند و همیشه برای پیروزی بر اژدها از ایزدان پاک مدد می‌جویند (کویاجی، ۱۳۷۸، ۱۳۱). در موضوع جانورشناسی اساطیری، اژدها مشهورترین و بزرگترین موجود اهریمنی زیانکار در اساطیر و حماسه‌های سراسر جهان است که در روایات ایرانی مانند جانوری کوه پیکر، آتش‌کام، دم‌آهنج، دوزخ‌دهن، دودافکن و زهرافشان با موهای آویزان و کشان، مانند کمند، زبان سیاه و بزرگ، چشمان پر از خون، دندان‌های بلند و شاخ‌مانند، بانگی بلند، تنی پر پشیزه و دمی گره در گره توصیف شده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ۲۳۲-۲۳۳). اژدها در انواع و روایات اساطیری، حماسی-پهلوانی و داستانی فولکوریک مربوط به این جانور و کشتن او، گاهی رباینده و مانع آب است، باعث ایجاد خشکسالی و قحطی می‌شود و ایزدیار پهلوان با نابود کردن این پتیاره، آب‌ها را آزاد و رودخانه‌ها را روان می‌سازد (سرکاراتی، ۱۳۷۱، ۲۳۸-۲۴۰). این توصیفات با تعبیر دکنتر جنیدی مبنی بر اژدها نماد آتشفشان مرگبار و دیوسیرت هماهنگی کامل دارد. در ریخت‌شناسی اژدها، فرم صورت اژدها بارها در طول تاریخ هنر ایران در قالب‌های گوناگون و با مضامین رمزگونه ظاهر شده است و نقش آن در هنر ایران سابقه‌ای طولانی دارد. سیمرغ یا اژدهای ساسانی جانوری ترکیبی و قطعاً موجود خیر و مفیدی بوده که نقش آن بر ظروف و اشیاء و پارچه‌های این دوره می‌شود. نقش لباس خسرو پرویز در تابستان مزین به

ویژگی و ظاهر اژدها در متون باستانی اینگونه توصیف می‌شود: موجودی ترکیب یافته از مار، ماهی، تمساح، خوک، اسب و گاو، که گردنی مانند مار، شاخی مانند گوزن، فلس‌هایی مانند ماهی، دهانی شبیه دهان گاو و دماغی همچون سگ دارد. اژدها در چین بال ندارد اما می‌تواند پرواز کند و همراه با دود، مه و ابر و رعدوبرق ظاهر شود و با خود باران به ارمغان آورد. اژدهای چینی چندین شاخ دارد و موجودی مسالمت‌جوست. این موجود دارای پنجه پرنندگان شکاری و به ویژه عقاب است (طاهری، ۱۳۸۸، ۱۵). اژدها در چین نماد امپراطوری، انرژی مردانه و باروری است. نماد ابرها، زمین، هوش، قدرت، سروری، آب، برکت، خوشبختی، شجاعت، قهرمانی، اصالت و الوهیت است. نقش‌ونگار برجسته اژدها در دوره مغول با مفهوم چینی و بودایی بیشترین تأثیر را در نقوش ایرانی داشته است (شوالیه، ۱۳۸۸، ج. ۱، ۱۲۵).

• نقش اژدها در دوره مغول

در دوران اسلامی و با روی کار آمدن مغولان ارتباط با هنر چین گسترش پیدا کرد و به دلیل آشنایی ایرانیان با هنر چین، شیوه و سبک‌های هنری در دوره سونگ و یوان وارد ایران شد و تأثیرات آن تا مدت‌ها در هنر ایران باقی ماند. در کارگاه‌های مصورسازی دوره ایلخانی نیز از هنرمندان چینی استفاده می‌شد و حضور و قلمشان در کتاب شاهنامه «دموت» تأییدی بر این ادعاست. اژدهای به کاررفته در این دوره دارای دو بال عقاب با پنجه‌های شیر و دم مار عظیم‌الجثه‌ای است که به شکل قطعه ابری در حال پرواز تصویر شده است. بدنش از فلس پوشیده شده و دو شاخ در بالای سرش دارد. اژدهای ایرانی بدون بال و یال است، پنجه و بدن دراز مارمانندی با خصوصیات اژدهای آسیایی دارد اما از آنجا که آتش از دهانش خارج می‌شود به اژدهای اسطوره‌ای اروپایی شباهت دارد. به عبارت دیگر اژدهای ایرانی ظاهر اژدهای آسیایی و ویژگی اژدهای غربی را دارد و در عین حال در مواردی با هر دو متفاوت است. اژدهای ارائه‌شده در هنر چین و ژاپن بسیار متنوع و به خصوص از لحاظ تعداد انگشتان و شیوه ترسیم با اژدهای ایرانی متفاوت است.

به طور کلی خصوصیات اژدهای ایرانی و وجوه تمایز آن با اژدهای چین و ژاپن را می‌توان در این موارد خلاصه نمود: اژدهای ایرانی اغلب در پای عقب خود زائده‌ای دارد در حالی که دیگر اژدها فاقد این عضو هستند. یک شاخ در وسط پیشانی دارد که معمولاً دو بخش شده اما این اندام در صورت وجود در اژدهای چینی و ژاپنی جفتی است. یک شاخ در هر طرف سر ویژگی خاصی ندارد، در حالی که اژدهای چینی دمی مانند دم گاو دارد و گفته می‌شود وجه تمایز جنس نر از ماده است. اژدهای ایرانی در حال دمیدن آتش است ولی اژدهای چینی به ندرت آتش یا بخار می‌دمد. بسیار زمینی است و اشتیاق به پرواز و یا شنا در آب ندارد از همین رو اغلب بدون بال تصویر شده در حالی که شنا در آب و پرواز از ویژگی‌های کلیدی اژدهای چینی و ژاپنی است (عبدالله و شایسته‌فر، ۱۳۹۲، ۷۸). این ویژگی‌ها نیز بیانگر تعبیر آتش‌فشان و اژدهاست که وقتی ورود به

تصویر ۳. کاشی زرین‌فام مجموعه دیوید دانمارک. مأخذ: حسینی، ۱۳۹۰، ۶۲.

تصویر ۴. کاشی زرین‌فام موزه ویکتوریا اند آلبرت. مأخذ: www.collections.vam.ac.uk/item/O67412/frieze-tile-unknown.

شکوفایی تمام زندگی را سبب شود. زیرا اژدها در مشرق زمین تجسم نیروی خوبی است، جوهر تغییر، یعنی خود زندگی است. در اعتدال ربیعی به آسمان می‌رود و در اعتدال خریفی به عمق دریا فرود می‌آید. خورش به رنگ سیاه و زرد یعنی رنگ‌های اصلی آسمان و زمین است. اژدها مظهر هوشیاری و امنیت، محافظ گنج‌های خدایان و مجری نظرهای آنهاست و چیزی جز روح نظم و آفرینش در عالم نیست. از قرن دوم پیش از میلاد، در زمان سلسله هان، اژدها مظهر قدرت مطلق امپراتوری و علامت امپراطور بوده که در گلوی خود یک مروارید اژدها داشته و این بدان معناست که در سخن گفتن و تفکر به حد کمال رسیده است. اژدها در چین «لونگ» نام دارد و دارای دودمانی باستانی است و به همین جهت از او در جزیره‌ها، جنگل‌ها، کوه‌ها، غارها و مرغزاران نشان می‌یابیم. در واقع اژدها در چین چهره‌ای مثبت دارد و همان امپراتور است و نقش حامی و راهنما و نگهبان، خیر و برکت و خوشبختی و کامیابی را دارد، در ریخت‌شناسی اژدها،

بررسی نمادشناختی پیرامون این نقش به صورت موجز و مجزا در دو ستون برای مقایسه بهتر ارائه شده است.

با مطالعه ویژگی‌ها، ریشه‌ها و مفاهیم نقش اژدها در دو تمدن ایران و چین به سادگی می‌توان فهمید که همواره در ایران تا قبل از دوره استیلای مغولان، هر جا نقش اژدها در آثار ایرانی چه در ادبیات و چه در تزیینات وابسته به معماری و ... به کار رفته تحت تأثیر روایات و احکام اسلامی و همچنین افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی و با اشاره به نقش منفی آن بوده و تا قبل از دوران ایلخانی هیچ‌گاه نقش اژدها با ویژگی‌های مثبت آن و تحت تأثیر فرهنگ چینی مدنظر نبوده است. اما پیش از دوره اسلامی و در هنر ساسانی به نظر می‌رسد که اژدها موجودی خیر و مثبت بوده که این مهم در مجالی دیگر باید بررسی شود. در چین، حضور اژدها در فضای معابد، تزیینات وابسته به معماری نظیر دور ستون‌ها و سرستون‌ها دارای مفاهیم گوناگونی است که همه به نقش مثبت اژدها مانند: نماد خیر و برکت، نشانه باران و حاصلخیزی، پاسداری و نگهبانی از معبد که محلی مقدس است، جلوگیری از آتش سوزی‌های احتمالی، دور کردن ارواح خبیث و شرور از معبد، نماد یانگ و فغفوران چین، مرکب بودا اشاره دارد (دانشپور پور، ۱۳۷۶، ۶۷۴).

در بررسی رنگ‌های به کاررفته در کاشی‌ها باید گفت، رنگ آبی به عنوان رنگی قدسی و آسمانی حاوی نیروهای فراطبیعی و منسوب به خدای آسمان و رنگ دین به شمار می‌آید، تزیین کاشی با لعاب فیروزه‌ای با نقش اژدها هر چه بیشتر نشان از کارکردهای مثبت آن دارند، کاشی ستاره‌ای با لعاب زرین فام تالگو رنگ طلایی را به نور آسمانی خورشید یا نور ایزدی می‌توان نسبت داد.

از نظر نگارندگان این مقاله نقش اژدها در بناهای مذکور به ویژه امامزادگان، اماکن مقدس و سایر کاشی‌های موجود در موزه آستانه حضرت معصومه (س) به نقش مثبت و خیر اژدها اشاره دارد و شکل و قالب این موجود تحت تأثیر هنر و فرهنگ چینی بوده است. نکته حائز اهمیت به تصویر کشیدن این جانور با توجه به ویژگی‌های مثبت آن است.

نتیجه‌گیری

شمایل‌شناسی شاخه‌ای از تاریخ فرهنگی تعریف شده که در بردارنده پس‌زمینه تاریخی، اجتماعی و فرهنگی موضوعات و نقش‌مایه‌های هنرهای تجسمی است. در این پژوهش‌ها در مورد چگونگی بازتاب تحولات اجتماعی و تاریخی در هنرهای تجسمی بحث می‌شود و اثر هنری به منزله یک سند یا گواه تلقی می‌شود. بنابراین تحولات و جنبه‌های علمی، اجتماعی، دینی، ادبی و فلسفی نیز برای تفاسیر شمایل‌شناسانه مهم تلقی می‌شوند. با توجه به این مسئله، تاریخ فرهنگ و تاریخ هنر در مطالعات شمایل‌شناسانه با یکدیگر قرابت پیدا می‌کنند. بر اساس مفاهیم مطروحه در حوزه شمایل‌شناسی ریشه‌های اژدها در دو تمدن ایران و چین مورد ارزیابی و مقایسه قرار گرفت تا بتوان نقش‌مایه‌های به‌جامانده از کاشی‌های کاخ ایلخانیان در تخت سلیمان و مقبره علی بن جعفر (ع) و امامزاده اسماعیل (ع) روستای

هنرهای تصویری مطرح می‌شود، ظاهر اژدها به صورت آمیزه‌ای از باورهای ایرانی و چینی تصویر می‌شود.

رنگ‌شناسی کاشی‌ها

رنگ‌های به کاررفته در این کاشی‌ها قهوه‌ای، سفید، آبی و لاجوردی است. از لحاظ تکنیکی آبی و لاجوردی، رنگ‌های سرد مشتق از آبی، رنگ قهوه‌ای، رنگی گرم و رنگ سفید، رنگی خنثی است که باعث درخشش هر آنچه بر روی آن آمده است، می‌شود. با استفاده از یک رنگ سرد و یک رنگ گرم به عنوان مکمل یکدیگر، در نظر بیننده فضای متوازنی ایجاد می‌شود. در تعریف معانی رنگ‌ها، سفید مفهوم تقدس و پاکی را القا و همچنین معانی مخفی و درونمایه‌های پنهانی را بیان می‌کند. سفید در فلس‌های بدن اژدها در کاشی زرین فام به کار رفته است. نقوش با رنگ قهوه‌ای پیاده شده است، قهوه‌ای دارای ماهیتی مادی، دارای جرم و واقعیت است و در واقع رنگی زمینی محسوب می‌شود. آبی پیچیده‌ترین و رمزآمیزترین رنگ به شمار می‌رود و رنگ قدسی آسمان است، آبی و مشتقات آن مانند لاجوردی و فیروزه‌ای، حامل نیروی فراطبیعی است. آبی به طور کلی رنگ باورداشتن و رنگ دین است و در دورگیری عناصر نقش و گاهی در رنگ‌آمیزی زمینه نقش به کار می‌رفته است (کلبدی نژاد و آیین‌وند، ۱۳۹۴، ۴۹). به طور کلی هم لعاب زرین فام با تالگو طلایی و هم لعاب فیروزه‌ای با انعکاس رنگ آبی بر معنای متعالی و برگرفته از فرهنگ کهن ایرانی اشاره دارد. لعاب زرین فام از اکسیدهای فلزی به دست می‌آمده که رنگ‌های طلایی-زرد و مایل به قرمز-مسسی داشته است. روایتی در باب ظروف زرین فام قرن دوم تا هشتم ه. ق. مبنی بر تحریم نوشیدن در ظروف طلا و نقره در دوران اسلامی وجود دارد که این ظروف با زیبایی و تالگو خیره‌کننده جایگزین جام‌ها و ظروف پیش از اسلام شده‌اند.

تفسیر شمایل‌شناسانه

شمایل‌شناسی تنها یک روش آفرینش اثر محسوب نمی‌شود بلکه به عنوان روشی در مطالعه و آنالیز آثار هنری مورد توجه است و در نتیجه پژوهشگران و منتقدان هنری نیز با استفاده از این روش توانسته‌اند درک بهتری از آثار ارائه دهند. در تفسیر شمایل‌شناسانه برای یافتن معنای اثر هنری لازم است، تا داده‌هایی را که تاکنون ارائه شده، جدا کرده، آنها را در کنار هم قرار و تفسیر درستی از آنها ارائه دهیم (Panofsky, 1995, 38). در ادامه توجه به شرایط سیاسی و اجتماعی آن دوران که به شدت تحت تأثیر حمله مغول و کشت و کشتار و غارتگری آنها قرار داشت و همچنین نفوذ هر چه بیشتر هنر چینی در آثار هنری قابل توجه است. از طرف دیگر سؤال مهمی که در این مرحله با آن مواجه می‌شویم این است که چرا حامی هنر آن دوره یا هنرمند، این بن‌مایه چینی را برگزیده است؟ بر این اساس می‌توان در **جدول ۲** و **۳** بررسی تطبیقی پیرامون مباحث مربوط به اژدها در دو تمدن ایران و چین را مورد ارزیابی قرار داد.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی اژدهای ایرانی و چینی. مأخذ: نگارندگان.

اژدها در چین	اژدها در ایران
اژدها نماد قدرت معنوی و روحانی و اولین حیوان نیک‌خواه در میان چهار حیوان مقدس چین است.	نیروی اهریمنی به حساب می‌آید و در رده‌بندی جانوران اساطیری مشهورترین موجود اهریمنی است.
حامی و رب النوع آب است. با خود ثروت و باران می‌آورد و در معابد برای باریدن باران نزد اژدها دعا می‌کنند.	رباینده آب است. موجب خشکسالی می‌شود و پهلوانان با نابودی او باعث جاری شدن رودخانه‌ها و غلبه بر خشکسالی می‌شوند.
نماد آسمان، زندگی و ظهور است.	مخلوقی اهریمنی و دیو سیرت، نماد شیطان، شرور و مرگ‌آور است.
اژدهای چینی دوشاخ در دو طرف سر دارد به‌ندرت بخار یا آتش می‌دمد. شنا در آب یا پرواز از ویژگی‌های کلیدی اژدهای چینی است.	اژدهای ایرانی شاخی در وسط پیشانی دارد. در حال دمیدن آتش است. موجودی زمینی است و اشتیاق به پرواز یا شنا در آب ندارد.

جدول ۲. جدول تطبیقی نمونه اژدهای چینی با اژدهای کاشی مقابر. مأخذ: نگارندگان.

نمونه اژدهای کاشی مقابر	نمونه اژدهای چینی	نوع و حالت سرها
		
		نوع و حالت پنجه پا و دست
		نوع و جنس پوست

طریق جاده ابریشم و شاخه‌ای از آن (جاده ادویه) کالاهایی که به ایران می‌آمد در بسته‌بندی‌های مزین به نقوش اژدها و دیگر عناصر چینی بوده‌اند (جوادی، ۱۳۸۷). سپهر فرهنگی جهان ایرانی همواره در تماس با دیگر فرهنگ‌ها بوده و از آن تأثیر گرفته و بر آن تأثیر گذاشته است. این تأثیر با حمله مغولان و استیلای ایلخانان به اوج خود رسیده است. در خاتمه می‌توان به این نکته کلیدی اشاره کرد که کاربست نقش اژدها در این بناها بر اساس اژدهای چینی با همان ویژگی‌های ظاهری و معنایی با توجه به تأثیرات مثبت آن بوده است و از آنجا که نژاد ترک مغولی قرن‌ها در ایران حاکم بوده‌اند، هنرها در این دوران به سفارش سلاطین ترک انجام می‌شده، از این رو عناصر نژادی و گاهی فرهنگی آنان در هنر ایرانی بر جای مانده، از جمله چهره‌های نژاد ترک مغولی در مینیاتورها و عناصری چون سیمرخ، اژدها، ابر چینی و صخره‌ها بر طبق سلیقه و خواست حامیان آن دوره یعنی سلاطین مغول صورت گرفته است.

بیدقان قم را مورد ارزیابی و مطالعه قرارداد. براساس جداول و مطالب ارائه‌شده در متن و در مجموع می‌توان اشاره کرد مهمترین وجه تمایز اژدهای ایرانی و چینی وجه خیر در نمونه چینی و وجه شر در نمونه ایرانی آن است. غیر از اژدها در هنر ساسانی که به نظر می‌رسد موجودی خیر باشد، همواره نقش اژدها در فرهنگ ایرانی پیشامغول نقشی منفی، اهریمنی و زمینی است و عنصری مبارک و خوش یمن محسوب نمی‌شود. حال آن‌که اژدها در فرهنگ چینی نمادی مبارک، مثبت و آسمانی و همواره همراه با خیر و زاینده باران و برکت است. بر اساس تصاویر دو نمونه کاشی و مطالعات انجام‌شده در باب هنر ایلخانی مشخص است که اژدهای به‌کاررفته در بناهای موردنظر این پژوهش، دارای کارکردی با مفاهیم خیر و برگرفته از فرهنگ چینی است و می‌توان نفوذ هنر ایلخانان که از شرق دور به ایران‌زمین آمده‌اند را در آنها جستجو کرد. اگرچه بُعد مسافت بین ایران و چین زیاد بوده و این دو سرزمین در مجاورت یکدیگر قرار ندارند اما از

پی‌نوشت‌ها

۱. زرین‌فام، روشی در تزیین و ساخت سفال است. ابتدا ظرف به وسیله یک روش معمولی حرارت و لعاب داده می‌شود، سپس طرح روی لعاب سرد شده، توسط ترکیبی از سولفور، اکسید نقره و اکسید مس به اضافه گل اخرا یا قرمز نقاشی می‌گردد. سپس ظرف درون سرکه قرار می‌گیرد. ظرف برای بار دوم در کوره‌ای با دمایی کمتر و کاهش یافته با اتمسفر موناوکسید کربن و سوختی مرطوب و مخزن‌های محدود حرارت می‌دید. پس از آن گل اخرا آرام آرام از سطح ظرف سرد شده کنار رفته و طرح روی لعاب با درخششی فلزگونه ثابت می‌ماند (ویلسن، ۱۳۸۲، ۱۲). ۲. امامزاده علی بن جعفر (ع) از نسل امام جعفر صادق (ع) و از امامزادگان مدفون در قم است. همچنین مزارات دیگری به وی منسوب می‌باشد. علی بن جعفر الصادق، مردی عالم و پرهیزکار بوده و زمان چهار امام را درک کرده است. وی فردی دانشمند و پرهیزکار بوده و کتابی تألیف نموده است. او زمان چهار امام را زیسته و در قم مدفون بوده است (یاسمی، ۱۳۱۷، ۱۹). ۳. خاندان ابی طاهر در کاشان به تولید این کاشی‌ها اشتغال داشتند که پس از ساخت، این کاشی‌ها را به نقاط دیگر فرستاده می‌شدند (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷، ۱۸۰۲). در تخت سلیمان تکاپ نیز کوره پخت این کاشی‌ها وجود داشته و نمونه‌هایی از این کاشی زرین‌فام امروزه در موزه تخت سلیمان و موزه اسلامی ایران نگهداری می‌شود که با نقش سیمرغ و ازدهای طلایی روی زمینه لاجوردی و از نظر ابعاد و طراحی متفاوت با دیگر کاشی‌های زرین‌فام است. ۴. امامزاده اسماعیل بن موسی (ع)، سیدی جلیل، شریف و عالی مقام و از دانشمندان و فقهای محدث شیعه می‌باشد. وی از اصحاب امام رضا (ع) و امام جواد (ع) به شمار می‌آید و متولی موقوفات پدرش امام موسی کاظم (ع) بوده است.

فهرست منابع

- پوپ، آرتر و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران*، جلد چهارم: سفالگری، خوشنویسی، کتیبه نگاری (ترجمه نجف دریابندری). تهران: علمی و فرهنگی
- پورتر، ونیتا. (۱۳۸۱). *کاشی‌های اسلامی (ترجمه مهناز شایسته‌فر)*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پورداوود، محمد ابراهیم. (۱۳۴۷). *اوستا (بشت‌ها)*. تهران: زبان و فرهنگ ایران.
- جنیدی، فریدون. (۱۳۹۹). *داستان ایران بر بنیاد گفتارهای ایرانی از آغاز تا خاموشی دماوند*. تهران: بلخ.
- جوادی، شهره. (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل تزیینات معماری در مجموعه گنجعلی خان، شاهکاری از هنر عصر صفوی در کرمان. *باغ نظر*، ۵(۹)، ۳۵-۵۰.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۷/۲۸). *مصاحبه شخصی*.
- حسینی، هاشم. (۱۳۹۰). بازتاب و تحلیل نگاره‌های در سفالینه‌ها و کاشی‌های دوران اسلامی. *نگره*، ۱۹(۱)، ۴۹-۶۱.
- دانشپورپور، فخری. (۱۳۷۶). *نقش ازدها در هنر معماری ایران*. در مجموعه مقالات نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران. به کوشش: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). *فردوسی و شاهنامه در آن سوی مرزها*. تهران:

لمیرکبیر

- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۹). *ازدها در اساطیر ایران*. تهران: توس.
- سرکاراتی، بهمن. (۱۳۷۱). *اسطوره و ذهن اسطوره‌پرداز (تدوین امیر کلووس بالازاده)*. نامه فرهنگ، ۲(۳)، ۷۴-۸۳.
- شوالیه، زان. (۱۳۸۸). *فرهنگ نمادها: اساطیر، رویاها، رسوم (ترجمه سودابه فضائلی)*. (ج. ۳). تهران: جیحون.
- طاهری، علیرضا. (۱۳۸۸). *سیر تحول و طبقه‌بندی ازدها در نگارگری ایرانی*. *مطالعات هنر اسلامی*، ۱۰(۱)، ۷-۲۱.
- عبدالله، زهره و شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۹۲). *نقش و نماد ازدها در نگارگری ایرانی*. *پیکره*، ۲(۴)، ۴۳-۵۸.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). *شاهنامه (تصحیح دکتر جلال خالقی مطلق)*. تهران: روزبهان.
- فیتس جرال، چالز باتریک. (۱۳۸۴). *تاریخ فرهنگ چین (ترجمه اسماعیل دولت‌شاهی)*. تهران: علمی و فرهنگی.
- کشمیرشکن، حمید. (۱۳۹۶). *درآمدی بر نظریه و اندیشه انتقادی در تاریخ هنر*. تهران: چشمه.
- کلبادی نژاد، مریم. (۱۳۹۱). *بررسی آزمایشگاهی و مطالعه سبکی کاشی‌های زرین‌فام موجود در آستانه حضرت معصومه (س) (حرم و موزه آستانه قم) و آستان حضرت رضا (ع) (پایان نامه منتشر نشده دکتری باستان‌شناسی)*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- کلبادی نژاد، مریم و آیینوند، صادق. (۱۳۹۴). *احادیث، تجسم و معنابخشی آموزه‌های اخلاقی بر کاشی‌های کوکبی آرامگاه امامزاده علی بن جعفر (ع) قم*. *شیعه‌شناسی*، ۱۳(۳)، ۴۱-۶۴.
- کنگرانی، منیژه. (۱۳۹۱). *از شمایل‌شناسی تا آیکونولوژی*. *سوره‌اندیشه*، ۶(۴)، ۲۳-۲۲.
- کویاجی، جی. سی. (۱۳۷۸). *مانندگی اسطوره‌های ایران و چین (ترجمه کوشیار کریمی طاری)*. تهران: نواندیش.
- ویلسن، آلن. جیمز. (۱۳۸۳). *سفالگری اسلامی (ترجمه مهناز شایسته‌فر)*. تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- یاسمی، رشید. (۱۳۱۷). *راهنمای قم: قم: انتشارات دفتر آستانه قم*.
- Panofsky, E. (1995). *Meaning in The visual arts*. New York: dubbleday Anchoor bocks.
- Daneshvari, A. (2011). *Of Serpents and Dragons in Islamic Art and Related Animals: An Iconographical Study*. California: Mazda Publishers.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

مسعودی امین، زهره و صادقی مهر، سمانه. (۱۴۰۱). مطالعه نقش مایه ازدها بر کاشی‌های زرین‌فام با تأکید بر نمادشناسی و پیشینه تاریخی. *باغ نظر*، ۱۹(۱۰۶)، ۹۹-۱۰۶.

DOI:10.22034/BAGH.2021.290236.4909
URL: http://www.bagh-sj.com/article_143664.htm